

Jan Lewandowski

Zmiany w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 4647,
309-342

1991/1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Jan LEWANDOWSKI

**Zmiany w strukturze narodowościowej i wyznaniowej ludności
Lubelszczyzny w czasie I wojny światowej**

Changements dans la structure ethnique et confessionnelle de la population de la région
de Lublin à l'époque de la 1ère guerre mondiale

Pokojowe półwiecze poprzedzające wybuch I wojny światowej było okresem stałego i szybkiego wzrostu liczby ludności, określanego mianem eksplozji demograficznej, zarówno w skali całego Królestwa Polskiego, którego ludność wzrosła z 5705 tys. w 1868 r. do 13 055 tys. w roku 1913, czyli o 128,8%, jak i w skali guberni lubelskiej — wzrost z 659,5 tys. w 1868 r. do 1653,5 tys. w roku 1913, czyli o 150,7%.¹

Proces stałego i szybkiego wzrostu liczby ludności załamał się wraz z wybuchem I wojny światowej, a wydarzenia z lat 1914–1918 spowodowały wyraźny, odczuwalny spadek liczby ludności, zaś jego skutki dawały o sobie znać przez wiele następnych dziesięcioleci. Lubelszczyzna, a zwłaszcza jej południowo-wschodnia część, to teren na którym wyludnienie, bo tak już w latach „wielkiej wojny” określano to zjawisko, wystąpiło z całą jaskrawością.

Badania nad rozmiarami wyludnienia zostały podjęte dla celów praktycznych już w początkowych latach I wojny światowej, podejmowano je także w dobie II Rzeczypospolitej i w okresie Polski Ludowej. Koncentrowano się głównie na rozmiarach strat ludności, zarówno bezpośrednich, jak i pośrednich, traktując o tych sprawach w skali całego Królestwa lub poszczególnych jego części. Znacznie mniej uwagi poświęcano sprawom przemian

¹ T. Szturm de Sztrem: *Ludność*, [w:] *Stosunki rolnicze Królestwa Kongresowego*, Warszawa 1918; T. Mazur: *Kształtowanie się ogólnej liczby guberni lubelskiej w latach 1867–1912 (na tle Królestwa Polskiego)*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sec. H, 1979/1980, vol. XIII/XIV, s. 165–180.

w wewnętrznej strukturze tej przeważającej części ludności, która pozostała na zajętych przez państwa centralne ziemiach „rosyjskiej Polski”.²

Istniejący materiał statystyczny, mimo całej jego niedoskonałości, pozwala nie tylko na określenie rozmiarów wyludnienia (w tej zresztą sprawie rozbieżności w materiale źródłowym są największe), ale także na ustalenie, z pewnymi ograniczeniami, zmian, jakie dokonały się w rozmieszczeniu ludności (miasto — wieś, poszczególne powiaty), w proporcjach między poszczególnymi grupami wyznaniowymi i językowymi, wreszcie umożliwia ustalenie dla roku 1916 tak istotnych danych, jak struktura zawodowa ludności, język domowy wewnątrz poszczególnych grup wyznaniowych czy też skala analfabetyzmu. Niestety, nie wszystkie te informacje mają swe odpowiedniki w materiale statystycznym sprzed I wojny światowej.

Teren objęty badaniami to gubernia lubelska w granicach sprzed utworzenia guberni chełmskiej. Obszar ten, obejmujący 10 powiatów, w całości znalazł się w końcu lata 1915 r. pod okupacją austro-węgierską, chociaż w ramach tej okupacji nie został wyodrębniony w osobną jednostkę administracyjną. Zachowano natomiast prawie bez zmian (jedynie gminę Brzeziny przeniesiono z powiatu chełmskiego do lubelskiego) podział na powiaty z okresu przed utworzeniem guberni chełmskiej.

Pod względem chronologicznym są prezentowane badania obejmujące lata 1914–1918, jednakże większość tabel obejmuje lata 1914–1916. Wynika to stąd, że jednym z zasadniczych źródeł są rezultaty spisu powszechnego ludności, przeprowadzonego przez austro-węgierskie władze okupacyjne według stanu o północy z 15 na 16 października 1916 r., a więc w okresie, w którym migracje ludności na wielką skalę już się zakończyły, natomiast nie rozpoczął się jeszcze powrót przemieszczonej ludności do kraju. Dla lat 1917–1918 nie ma natomiast porównywalnych ze spisem z 1916 r. danych statystycznych.

Powszechny spis ludności z 15 października 1916 r.³, przeprowadzony

² H. Wiercieński, J. Wiercieńska: Wyludnienie, Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie (dalej: BHL), Rkps nr 1849; H. Wiercieński: Uchodźcy, *ibid.*; H. Wiercieński: *Kłęski wojenne 1914–1920 na obszarze 27 południowych powiatów b. Królestwa Polskiego, podległych okupacji austro-węgierskiej*, „*Ekonomista*”, 1922, t.I; Szturm de Sztrem: *op. cit.*; L. Krzywicki: *Rozbiór krytyczny wyników spisu, [w:] Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 r.*, Warszawa 1923; E. Rosset: *Prawa demograficzne wojny*, Łódź 1933; Z. Daszyńska-Golińska: *Stosunki ludności województwa lubelskiego [w:] Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. I, Lublin 1932; S. Szulc: *Ruch naturalny ludności w Polsce w latach 1895–1935*, Warszawa 1936; H. Maruszczak: *Zmiany w zaludnieniu województwa lubelskiego w latach 1822–1946*, „*Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska*”, sec. B, 1949, vol. IV.

³ Korzystam z wyników spisu, zawartych w przechowywanym w Archiwum Głównym

pod fachowym kierownictwem profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Kazimierza Władysława Kumanieckiego, wówczas kierownika Urzędu Statystycznego (Statistisches Amt) przy c. i k. Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie, objął całą obecną ludność cywilną i „miał zbadać jej stan według płci, wieku, wyznania, języka macierzystego, zawodu i elementarnej oświaty”.⁴ Oceniając jego rezultaty, pisał Kumaniecki:

„[...] że pewna część ludności starała się ukryć przed spisem, obawiając się, że ma on być przygotowaniem do poboru wojskowego. Częściowo odnosi się to do ludności wiejskiej w pewnych stronach kraju, ale w większej mierze do ludności izraelskiej w miastach i miasteczkach. Władze spisowe starały się w ramach możliwości zmniejszyć powstającą stąd niedokładność, lecz prawdopodobnie — zwłaszcza o ile chodzi o miasta i miasteczka — nie udało im się to w zupełności.”⁵

Ogólne dane o liczbie ludności w poszczególnych powiatach i gminach Lubelszczyzny, według stanu z 1 stycznia 1916 r., zawierają materiały Biura Statystycznego przy Głównym Komitecie Ratunkowym w Lublinie.⁶ Pracami Biura kierował Henryk Wiercieński, a dane były zbierane zarówno od zarządów gminnych, jak i z parafii, zaś rezultaty dla terenu Lubelszczyzny nie odbiegają w istotny sposób od wyników spisu powszechnego i można uznać je za wiarygodne. Inaczej ma się sprawa z zebranymi przez Wiercieńskiego informacjami dotyczącymi stanu ludności w dniu 1 stycznia 1914 r. i późniejszych strat. Informacje te, zbierane *a posteriori*, prawdopodobnie na początku 1916 r., odbiegają od stanu faktycznego i podają liczby wyraźnie zaniżone. Różnice są szczególnie istotne na tym terenie, gdzie i ubytek ludności był szczególnie duży, jego ustalenie, wobec ewakuacji urzędów powiatowych, gminnych, ich personelu, a często także i akt, szczególnie trudne. Stąd liczby znacznie niższe od danych z innych źródeł.⁷

W innym kierunku idą zastrzeżenia wobec danych statystycznych określających stan przedwojenny, danych sporządzonych w oparciu o informacje dostarczone przez administrację rosyjską.⁸ Podawana w oparciu o księgi

Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD) zespole akt Militärgeneralgouvernement in Lublin (dalej: MGGL) Wirtschaftliche Sektion 528.

⁴ K.W. Kumaniecki: *Czasy lubelskie. Wspomnienia i dokumenty (18 IV 1916 — 2 XI 1918)*, Kraków 1927, s. 57.

⁵ *Ibid.*, s. 58. Por. też: Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: WAPZ), Akta Magistratu miasta Zamościa 1915–1939 (dalej: MMZ) 199, k. 3–8. O przeprowadzeniu spisu ludności miasta Zamościa i przedmieść.

⁶ BHL, Rkps nr 1849.

⁷ Podobnie ocenia wartość tych danych Krzywicki: *op. cit.*, s. 75. Co do wywiezienia akt miejskich Zamościa do Rosji: WAPZ MMZ 199, k. 10–15.

⁸ S. Szulc: *Wartość materiałów statystycznych, dotyczących stanu ludności b. Królestwa Polskiego*, Warszawa 1920.

ludności liczba mieszkańców gmin, miast, powiatów, guberni i całego Królestwa Polskiego, powszechnie uważana jest przez badaczy za zbyt wysoką. Wynikało to z podwójnego liczenia ludności przebywającej czasowo poza miejscowością, w której była wpisana do ksiąg ludności stałej, z niestaranego prowadzenia ksiąg ludności oraz z celowego podwyższania liczebności mieszkańców lub poszczególnych ich grup. Często zaprowadzenie nowych ksiąg ludności burzyło całą dotychczasową jej „statystykę” w gminie. W guberni lubelskiej władze celowo podwyższały liczbę ludności prawosławnej. W Chełmie np. w niektórych latach wliczano w tym celu do ludności cywilnej załogę wojskową.⁹

Opinia o zbyt wysokiej liczbie ludności w zestawieniach statystycznych, w porównaniu ze stanem faktycznym, dotyczy zarówno danych zawartych w „Przeglądach guberni”, jak i skorygowanych już (obniżonych) informacji Warszawskiego Komitetu Statystycznego. Szacowano, że dla stycznia 1913 r. zestawienia Warszawskiego Komitetu Statystycznego podały liczbę ludności o około 1 mln (7,7%) wyższą od stanu faktycznego.¹⁰ W poszczególnych guberniach, powiatach, miastach i gminach rozbieżności te mogły być procentowo większe lub mniejsze. Dodatkową trudność stanowi fakt, że ostatnie dane przedwojenne dla guberni lubelskiej, obejmującej 10 powiatów, dotyczą, w związku z utworzeniem guberni chełmskiej, stanu ze stycznia 1913 r. czyli 19 miesięcy przed wybuchem wojny.

Zasygnalizowane rozbieżności między stanem faktycznym a danymi statystycznymi w różnym stopniu wpływają na ocenę rezultatów badań opartych na tym materiale statystycznym. Największe wątpliwości wzbudzają liczby bezwzględne, dotyczące stanu ludności przed i w czasie wojny, a w związku z tym także i rozmiary wyludnienia, zarówno w odniesieniu do globalnej liczby mieszkańców guberni, jak i poszczególnych ich grup. Uzasadniają to także różnice wyników, uzyskanych w oparciu o różne dane. Znacznie większe zaufanie budzą natomiast dane dotyczące proporcji między poszczególnymi grupami ludności, zarówno przed, jak i w czasie wojny. Naturalnie i tutaj można wskazać na istniejące rozbieżności czy tendencyjność informacji (będzie o tym mowa przy szczegółowej analizie wyników), jednakże można przyjąć, że obraz uzyskany w oparciu o materiał statystyczny nie-
zbyt odbiega od stanu faktycznego.

⁹ *Ibid.*, s. 40.

¹⁰ *Ibid.*, s. 47; Szturm de Sztrem: *Zaludnienie Królestwa Polskiego wobec wojny*, cyt. za: Rosset: *Prawa demograficzne wojny...*, s. 52.

LUDNOŚĆ GUBERNI LUBELSKIEJ PRZED WYBUCEM WOJNY

Ostatnie dane statystyczne dla guberni lubelskiej, obejmującej 10 powiatów, pochodzą z początku 1913 r. Są to załączniki z poszczególnych powiatów do „Przeglądu guberni lubelskiej” za rok 1912¹¹, na podstawie których zestawiono tabelę 1 oraz skorygowane już (obniżone) dane Warszawskiego Komitetu Statystycznego¹², przedstawione w tabeli 2. Najistotniejsze różnice między nimi dotyczą liczby ludności, zarówno w skali całej guberni, jak i poszczególnych powiatów. Dla całej guberni różnica ta wynosi 74 131 osób — 4,48% (100% = 1 653 544). Natomiast różnice w liczbach względnych, wyrażające proporcje między poszczególnymi grupami ludności, poza sporadycznymi przypadkami (ludność Biłgoraja), rzadko przekraczają 1% w poszczególnych powiatach, zaś dla całej guberni raz tylko osiągają wielkość 0,6% (ludność miejska i wiejska). Dlatego też można przyjąć, że charakterystyka wewnętrznej struktury ludności guberni lubelskiej, oparta na tych danych, jest obciążona niewielkim, nie mającym istotnego znaczenia, błędem.

Z obu zestawień wynika, że podział ludności według płci wskazywał na podobną liczebność obu grup. Mieszkańcy 14 miast guberni (oprócz miast powiatowych były to: Dubienka w powiecie hrubieszowskim, Kraśnik w janowskim, Łęczna w lubartowskim i Szczepieszyn w zamojskim) stanowili około 13% ludności guberni, przy czym około 35% ludności miejskiej tego terenu stanowili mieszkańcy Lublina.

Analiza stosunków wyznaniowych wskazuje na wyraźną przewagę liczebną ludności rzymskokatolickiej. Stanowiła ona około 65,5% ogółu ludności guberni, przy czym w poszczególnych powiatach odsetek ten wahał się od około 31 w hrubieszowskim, do 88 w janowskim. Ludność ta tworzyła najliczniejszą grupę wyznaniową w 9 powiatach, przy czym w siedmiu przekraczała 50% ogółu mieszkańców.

Drugą liczebnie grupę wyznaniową stanowiła ludność prawosławna — około 17% w guberni, zaś w powiatach od ponad 50% w hrubieszowskim do 0,8% w puławskim. Tylko w jednym powiecie stanowiła ona większość mieszkańców, zaś w trzech przekraczała 25%. Około 73% tej ludności zamieszkiwało trzy wschodnie, nadbużańskie powiaty guberni — chełmski, hrubieszowski i tomaszowski.

¹¹ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: WAPL) Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej: KGL) 25a, st. II: 1913,

¹² *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, Źródło: Opracowanie niepublikowanych materiałów Warszawskiego Komitetu Statystycznego.

Tab. 1. Ludność guberni lubelskiej w dniu 14 stycznia 1913 r.

La population du gouvernement de Lublin le 14 janvier 1913

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność na 1 km ²	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	1708	134 852	8,2	79,0	67 031	49,7	67 821	50,3	11 173	8,3	123 679	91,7
Chełm	2127	204 819	12,4	96,3	103 072	50,1	101 747	49,9	23 314	11,4	181 505	88,6
Hrubieszów	1469	154 300	9,3	105,0	76 548	49,6	77 752	50,4	24 190	15,7	130 110	84,3
Janów	1964	155 450	9,4	79,1	77 487	49,8	77 963	50,2	17 079	11,0	138 371	89,0
Krasnystaw	1513	138 724	8,4	91,7	67 612	48,7	71 112	51,3	9 637	6,8	129 087	93,2
Lubartów	1370	129 025	7,8	94,2	65 030	50,4	63 995	49,6	13 978	10,8	115 047	89,2
Lublin	1822	257 486	15,6	141,0	130 773	50,8	126 713	49,2	76 875	29,9	180 611	70,1
Puławy	1698	187 825	11,6	110,6	93 502	49,8	94 323	50,2	10 176	5,4	177 649	94,6
Tomaszów	1381	128 314	7,8	93,0	65 175	50,8	63 139	49,2	9 983	7,8	118 331	92,2
Zamość	1786	162 749	9,8	91,1	82 055	50,4	80 694	49,6	23 639	14,5	139 110	85,5
Gub. lubel.	16 838	1653 544	100,0	98,2	828 285	50,1	825 259	49,9	220 044	13,3	1433 500	86,7

Stan na 14 stycznia 1913 r. Źródło: WAPL KGL 25a, st. II: 1913.

Wyznanie									
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Inne	%
84 023	62,3	36 171	26,8	14 657	10,9	1	0,0	-	-
76 027	37,1	71 287	34,8	24 765	12,1	32 639	16,0	101	0,0
49 033	31,8	78 150	50,9	25 869	16,8	888	0,5	-	-
136 661	87,9	2 066	1,3	16 514	10,6	209	0,1	-	-
112 021	80,8	10 283	7,4	16 307	11,8	113	0,1	-	-
104 311	80,8	2 439	1,9	15 046	11,7	7 229	5,6	-	-
188 809	73,3	7 448	2,9	56 359	21,9	4 711	1,9	159	0,0
148 514	79,1	1 559	0,8	37 212	19,8	370	0,2	170	0,1
58 691	45,7	53 727	41,9	15 876	12,4	20	0,0	-	-
1230 027	75,6	17 663	10,9	22 025	13,6	34	0,0	-	-
1081 117	65,4	281 153	17,0	244 830	14,8	46 214	2,8	430	0,0

Tab. 2. Ludność guberni lubelskiej w dniu 14 stycznia 1913 r.

La population du gouvernement de Lublin le 14 janvier 1913

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność na 1 km ²	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	1708	125 544	7,9	74,0	61 913	49,3	63 631	50,7	6 105	4,9	119 439	95,1
Chelm	2127	201 310	12,7	95,0	101 240	50,3	100 070	49,7	22 019	10,9	179 291	89,1
Hrubieszów	1469	151 619	9,6	103,0	75 044	49,5	76 575	50,5	21 987	14,5	129 632	85,5
Janów	1964	147 324	9,3	75,0	73 135	49,6	74 189	50,4	15 221	10,3	132 103	89,7
Krasnystaw	1513	133 136	8,4	88,0	67 134	50,4	66 002	49,6	9 644	7,2	123 492	92,8
Lubartów	1370	119 765	7,6	87,0	59 863	50,0	59 902	50,0	12 955	10,8	106 810	89,2
Lublin	1822	237 268	15,0	130,0	117 903	49,7	119 365	50,3	71 586	30,2	165 683	69,8
Puławy	1698	183 112	11,6	108,0	91 030	49,7	92 082	50,3	9 992	5,5	173 120	94,5
Tomaszów	1381	125 354	7,9	91,0	63 767	50,9	61 587	49,1	9 983	8,0	115 371	92,0
Zamość	1786	154 981	9,8	87,0	77 720	50,1	77 261	49,9	22 581	14,6	132 400	85,4
Gub. lubel. Król. Pol.	16 838 126 955	1579 413 13055 313	100,0 —	94,0 103	788 849 6439 835	49,9 49,3	790 644 6615 478	50,1 50,7	202 073 2992 978	12,7 22,9	1377 340 10062 335	87,3 77,1

Stan na 14 stycznia 1913 r. Źródło: Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego... , Rok 1915, Warszawa 1916.
Opracowanie niepublikowanych materiałów Warszawskiego Komitetu Statystycznego.

Wyznanie									
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Inne	%
77 717	61,9	34 538	27,5	13 289	10,6	—	—	—	—
76 057	37,8	68 408	34,0	25 579	12,7	31 241	15,5	25	0,0
46 864	30,9	79 488	52,4	24 394	16,1	872	0,6	1	0,0
130 138	88,3	1 934	1,3	15 224	10,3	28	0,0	—	—
108 219	81,3	9 280	7,0	15 454	11,6	161	0,1	22	0,0
99 445	83,0	2 103	1,8	12 986	10,8	5 494	4,3	37	0,0
172 700	72,8	7 277	3,1	52 632	22,2	4 359	1,8	300	0,1
146 739	80,1	1 480	0,8	34 535	18,9	313	0,2	45	0,0
58 388	46,6	51 309	40,9	15 433	12,3	224	0,2	—	—
118 670	76,6	15 066	9,7	21 206	13,7	35	0,0	4	0,0
1034 973	65,5	270 883	17,1	230 732	14,6	42 427	2,7	434	0,0
9842 428	75,4	484 292	3,7	1954 644	15,0	698 804	5,3	75 088	0,7

Język									
Polski	%	Rosyjski	%	Żydzi	%	Niemiecki	%	Inne	%
79 888	63,6	32 361	25,8	13 289	10,6	6	0,0	—	—
70 536	35,0	73 929	36,7	25 579	12,7	31 241	15,5	25	0,0
38 788	25,6	87 571	57,8	24 394	16,1	865	0,6	1	0,0
130 139	88,3	1 934	1,3	15 224	10,3	23	0,0	4	0,0
110 528	83,0	6 992	5,3	15 454	11,6	162	0,1	—	—
99 515	83,1	2 101	1,8	12 986	10,8	5 162	4,3	1	0,0
173 099	73,0	7 209	3,0	52 632	22,2	4 285	1,8	43	0,0
146 776	80,2	1 480	0,8	34 535	18,9	320	0,2	1	0,0
49 542	39,5	60 145	48,0	15 433	12,3	234	0,2	—	—
120 787	77,9	12 982	8,4	21 206	13,7	1	0,0	5	0,0
1019 598	64,6	286 704	18,1	230 732	14,6	42 299	2,7	80	0,0
9420 993	72,2	617 327	4,7	1941 640	14,9	718 776	5,5	356 577	0,0

Władze rosyjskie celowo podwyższały w statystykach liczbę ludności prawosławnej we wschodniej części Lubelszczyzny, uzasadniając tym wyodrębnienie guberni chełmskiej.¹³ Pociągało to za sobą obniżanie w statystykach liczby ludności rzymskokatolickiej. Trudno tu jednakże byłoby o dokładniejsze ustalenia.¹⁴

Ludność żydowska, zamieszkująca przede wszystkim miasta i miasteczka, stanowiła 14,6–14,8% mieszkańców guberni i była rozmieszczona dość równomiernie. W poszczególnych powiatach jej odsetek wynosił od około 20–22 w powiatach puławskim i lubelskim, do około 10–11 w biłgorajskim, janowskim i lubartowskim.

Ostatnią, licznieszą grupę wyznaniową stanowili protestanci: 2,7–2,8% ludności guberni, skupieni głównie w trzech powiatach: chełmskim (16% ogółu jego mieszkańców i 71–74% całej ludności protestanckiej w guberni) oraz lubartowskim i lubelskim.

W materiałach do „Przeglądu guberni lubelskiej” nie ma danych do podziału ludności według jej języka domowego. Informacje te zawierają jedynie materiały Warszawskiego Komitetu Statystycznego, wyodrębniające, zgodnie ze statystyką rosyjską, ludność żydowską, jako odrębną grupę nie tylko wyznaniową, ale również językową. Statystyka rosyjska nie uwzględniała też odrębności narodowej ani nawet językowej, ludności ruskiej czy ukraińskiej, zaliczając ją do grupy rosyjskiej. Dane z 1913 r. nie zawierają też informacji o stosunkach językowych wewnątrz grup wyznaniowych. Nasuwają też poważne wątpliwości co do wiarygodności statystyki językowej, zwłaszcza w konfrontacji z wynikami spisu ludności z października 1916 r.

Z zestawień Warszawskiego Komitetu Statystycznego wynika, że większość ludności guberni lubelskiej posługiwała się językiem polskim (64,56%). Jest to tylko o 1% mniej niż wynosił odsetek ludności katolickiej w guberni, jednakże w powiatach nadbużańskich różnice te są już znacznie większe: w chełmskim katolików jest 37,9%, a Polaków tylko 35,0%, w hrubieszowskim odpowiednio 30,9% i 25,6%, w tomaszowskim 46,6% i 39,5%. Ten subtelny zabieg statystyczny pozwolił władzom na wykazanie w tych po-

¹³ S. Dziewulski: *Statystyka projektu rządowego o wyodrębnieniu Chełmszczyzny w świetle krytyki*, Warszawa 1910, s. 3–6, Kriegsarchiv Wien (dalej: KA) Armeeoberkommando/Quartiermeisterabteilung (dalej: AOK QA) MV 96109/P v. 1916. Die konfessionellen Verhältnisse im Gouvernement Cholm.

¹⁴ W 1909 r. Magistrat miasta Chełma przesłał Warszawskiemu Komitetowi Statystycznemu następujące dane o liczbie mieszkańców miasta i ich wyznaniu: ogółem 22 671 osób. w tym: prawosławnych 11 160, raskolników 150, Żydów 6813, katolików 4296. Natomiast według raportu naczelnika powiatu w Chełmie w tym samym roku mieszkało: ogółem 21 902 osoby, w tym: prawosławnych 8509, Żydów 8322, katolików 5071. Szulc: *Wartość materiałów statystycznych...*, s. 40.

wiatach przewagi ludności rosyjskiej, której w skali całej guberni było według tych danych tylko 1% więcej niż prawosławnej, ale znów w powiatach nadbużańskich różnice te, na korzyść ludności „rosyjskiej” były znacznie większe: w chełmskim prawosławnych było 34,0%, Rosjan — 36,7%, w hrubieszowskim 52,4% i 57,8%, w tomaszowskim 40,9% i 48,0%. Brak danych o strukturze językowej poszczególnych grup wyznaniowych w r. 1913 czyni niemożliwą precyzyjną ocenę przytoczonych danych. Wyniki spisu z r. 1916 świadczą, że liczba ludności prawosławnej, posługującej się językiem polskim jako domowym, była znacznie wyższa niż liczba katolików mówiących po rosyjsku. Automatyczne przenoszenie tych proporcji na rok 1913 nie byłoby uzasadnione, można jednakże bez większego błędu przyjąć, że liczba ludności polskiej nie była niższa od faktycznego stanu liczebnego ludności katolickiej. Odrebną sprawą — to język domowy wiejskiej ludności prawosławnej, stanowiącej w 1913 r. 93% ogółu ludności tego wyznania na terenie guberni lubelskiej. Precyzyjne zakwalifikowanie go do poszczególnych grup językowych przekracza możliwości historyka, który może jednak wskazać, że ludność prawosławna nie stanowiła na tym terenie jednolitej grupy językowej.

Wspomniano już o ludności żydowskiej, zaś grupa ludności niemieckojęzycznej pokrywała się nieomalże w omawianym zestawieniu statystycznym z liczebnością ludności ewangelickiej (2,7%).

Struktura wewnętrzna ludności guberni lubelskiej nie mogła ulec poważniejszym zmianom w ciągu kilkunastu miesięcy dzielących początek roku 1913 od momentu wybuchu wojny. Nie bez znaczenia jest natomiast ten okres dla ogólnej liczby ludności guberni bezpośrednio przed wybuchem wojny, a także dla określenia wielkości ubytku ludności w okresie od sierpnia 1914 r. do października 1916 r. Uwzględniając posiadane dane oraz opinie o ich wartości, a przede wszystkim tę, że stan faktyczny ludności Królestwa Polskiego w styczniu 1913 r. był o około 1 milion osób (7,7%) niższy niż według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego, można ustalić przybliżoną prawdopodobną liczbę mieszkańców guberni lubelskiej (w granicach z 1912 r.) w dniu 1 lipca 1914 r. w następujący sposób.

1. Według danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego w r. 1912 liczba ludności guberni wzrosła o 36 485 osób (2,4%), według zaś danych z „Przeglądu guberni lubelskiej” o 29 338 osób (1,8%). Ten ostatni wskaźnik jest bliski średniej z ostatnich 5 lat (1909–1913), wynoszącej 1,84%.¹⁵ Aby osiągnąć stan z lipca 1914 r., dla którego punktem wyjścia byłaby podawana przez Warszawski Komitet Statystyczny liczba ludności guberni w styczniu

¹⁵ Mazur: *op. cit.*, s. 167.

1913 r. — 1 579 413 osób, należałoby dodać do niej prawdopodobny przyrost z okresu styczeń 1913 — lipiec 1914 r. (1,8% + 0,9%), wynoszący 42 644 osoby. Uzyskuje się w ten sposób 1 622 057 osób. Obniżenie tej liczby o 7,7% (124 898 osób) daje 1 497 159 osób jako prawdopodobną przybliżoną liczbę ludności guberni lubelskiej w przededniu wybuchu wojny i podstawę do obliczania ubytku ludności w okresie sierpień 1914 — październik 1916 r.

2. T. Szturm de Sztrem¹⁶ na podstawie danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego ze stycznia 1913 r. ustalił liczbę ludności Królestwa w lipcu 1914 r. na 13 533 090 osób, zmniejszając ją następnie o 7,7%. Ludność guberni lubelskiej stanowiła w 1913 r. 12,1% ludności Kongresówki. Od liczby 13 533 090 — 12,1% wynosi 1 637 504, a zmniejszone o 7,7% daje wielkość 1 511 416 osób, większą o 14 257 (0,95%) od uzyskanej poprzednim sposobem.

Obie liczby mają przybliżony, szacunkowy charakter, dlatego można przyjąć, że ludność tego terenu liczyła w lipcu 1914 r. około 1,5 mln mieszkańców, i uznać ten stan za podstawę obliczania ubytku ludności w dwu pierwszych latach wojny.

Przyjęta liczba jest znacznie większa od tej, jaką podaje dla stanu z 1 stycznia 1914 r. H. Wiercieński (tab. 3) — 1 270 285 osób, przy czym różnice wynikają m.in. z pominięcia w zestawieniach Wiercieńskiego 3 gmin (Horodło i Jarosławiec w powiecie hrubieszowskim i Kamień w puławskim) i z półrocznej różnicy czasu. Na rezultaty uzyskane przez Wiercieńskiego istotny wpływ miało też zbieranie danych dopiero na początku 1916 r. Jest to widoczne w wyraźnej przewadze liczebnej kobiet oraz w zaniżeniu stanu ludności przede wszystkim w powiatach najbardziej wyludnionych (bilgorajski, chełmski, hrubieszowski i tomaszowski). O przyczynach tych różnic wspomniano już poprzednio, natomiast nierównowaga płci w zestawieniu ilustrującym stan przedwojenny była spowodowana w dużej mierze obawami ludności przed poborem do wojska i do oddziałów robotników cywilnych, obawami szczególnie żywymi w końcu 1915 r. i w pierwszej połowie roku następnego. Wszelkie spisy statystyczne były wówczas traktowane nieufnie, jako przygotowanie do poboru, stąd też ukrywanie się wielu mężczyzn.¹⁷

Analizując stan zaludnienia guberni lubelskiej przed wojną, z punktu widzenia późniejszych przemian, należałoby uwzględnić jeszcze sprawę rozmieszczenia ludności na omawianym terenie. Pod tym względem rysują się dwie wyraźnie różniące się od siebie części: południowo-wschodnia (po-

¹⁶ Szturm de Sztrem: *Ludność...*, s. 23.

¹⁷ Szerzej na ten temat: J. Lewandowski: *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914-1918*, Warszawa 1980, s. 60-61.

Tab. 3. Stan ludności guberni lubelskiej na dzień 1 stycznia 1914 r.
L'état de la population du gouvernement de Lublin le 1er janvier 1914

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność na 1 km ²	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	1708	101 471	8,0	59	48 114	47,4	53 357	52,6	7 300	7,2	94 171	92,8
Chełm	2127	138 651	10,9	65	67 836	48,9	70 815	51,1	17 595	12,7	121 056	87,3
Hrubieszów*	1469	94 931	7,5	65	46 363	48,8	48 584	51,2	20 688	21,8	74 243	78,2
Janów	1964	133 035	10,5	68	65 776	49,4	67 429	50,6	13 563	10,2	119 462	89,8
Krasnystaw	1513	112 543	8,9	74	55 317	49,2	57 226	50,8	4 999	4,5	107 544	95,5
Lubartów	1370	91 608	7,2	67	44 270	48,3	47 338	51,7	12 202	13,3	79 406	86,7
Lublin	1822	228 967	18,0	126	109 390	47,2	119 577	52,2	75 351	32,9	153 616	67,1
Puławy**	1698	138 065	10,9	81	65 487	47,4	72 578	52,6	9 230	6,7	128 835	93,3
Tomaszów	1381	95 386	7,5	69	45 862	48,1	49 524	51,9	7 182	7,5	88 204	92,5
Zamość	1786	135 638	10,7	76	65 959	48,6	69 739	51,4	18 363	13,5	117 275	86,5
Gub. lubel.	16 838	1270285	100,0	75	614 374	48,4	656 131	51,6	186 473	14,7	1083 812	85,3

* Ludność powiatu bez gmin: Horodło i Jarosławiec.

** Ludność powiatu bez gminy Kamień.

Źródło: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Rękopis nr 1849.

Tab. 4. Ludność guberni lubelskiej według stanu na dzień 14 stycznia 1913 r. z podziałem guberni na część południowo-wschodnią i północno-zachodnią

La population du gouvernement de Lublin selon les données du 14 janvier 1913, le gouvernement étant divisé en parties sud-est et nord-ouest

Źródło	Teren	Powierzchnia w km ²	% powierzchni guberni	Ludność ogółem	Na 1 km ²	% ludności guberni	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
W.K.S.	Płd.-wsch.	6 685	39,7	603 821	90	38,2	301 964	50,0	301 857	50,0	60 094	10,0	543 727	90,0
	Płn.-zach.	10 153	60,3	975 592	96	61,8	486 885	49,9	488 787	50,1	141 979	14,6	833 613	85,4
	Gub. lub.	16 838	100,0	1579 413	94	100,0	788 849	49,9	790 644	50,1	202 073	12,7	1377 340	87,3
„Prze- gląd”	Płd.-wsch.	6 685	39,7	622 285	93	37,6	311 826	50,1	310 459	49,9	68 660	11,0	553 625	89,0
	Płn.-zach.	10 153	60,3	1031 259	102	62,4	516 459	50,1	514 800	49,9	151 384	14,7	879 875	85,3
	Gub. lub.	16 838	100,0	1653 544	98	100,0	828 285	50,1	825 259	49,9	220 044	13,3	1433 500	86,7

Wyznanie								
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Inni
259 026	42,9	233 743	38,7	78 695	13,0	32 337	5,4	26
775 911	79,5	37 140	3,8	152 057	15,6	10 090	1,0	408
1034 937	65,5	270 883	17,1	230 732	14,6	42 427	2,7	434
267 774	43,0	239 695	38,5	81 167	13,0	33 548	5,4	101
813 343	78,9	41 458	4,0	163 463	15,9	12 666	1,2	329
1081 117	65,4	281 153	17,0	244 630	14,8	46 214	2,8	430

Stan na dzień 14 stycznia 1913 r.

Język								
Polski	%	Rosyjski	%	Żydzi	%	Niemiecki	%	Inne
238 754	39,5	254 006	42,1	78 695	13,0	32 346	5,4	26
780 844	80,0	32 698	3,4	152 037	15,6	9 953	1,0	54
1019 598	64,6	286 704	18,1	230 732	14,6	42 299	2,7	80
Brak danych								

Tab. 5. Stan ludności guberni lubelskiej na dzień 1 stycznia 1916 r.
L'état de la population du gouvernement de Lublin le 1er janvier 1916

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	Ludność na 1 km ²	% ludności guberni	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	1708	71 840	42	7,2	32 692	45,5	39 148	54,5	4 981	6,9	66 859	93,1
Chełm	2127	67 750	31	6,7	32 094	47,4	35 656	52,6	15 198	22,4	52 552	77,6
Hrubieszów	1469	57 726*	39	5,7	22 092	47,1	24 825	52,9	12 697	22,0	45 029	78,0
Janów	1964	115 534	59	11,5	54 008	46,7	61 526	53,3	12 904	11,2	102 630	88,8
Krasnystaw	1513	97 957	65	9,8	46 335	47,3	51 622	52,7	5 255	5,4	92 702	94,5
Lubartów	1370	82 690	60	8,2	38 387	46,4	44 303	53,6	11 585	14,0	71 105	86,0
Lublin	1822	214 214	117	21,3	99 487	46,4	114 727	53,6	73 349	34,2	140 865	65,8
Puławy	1698	128 714**	76	12,8	55 000	45,0	67 346	55,0	7 181	5,6	121 533	94,4
Tomaszów	1381	53 061	38	5,3	24 498	46,2	28 563	53,8	6 050	11,4	47 011	88,6
Zamość	1786	114 453	64	11,4	52 657	46,0	61 796	54,0	17 127	15,0	97 326	85,0
Gub. lubel.	18 638	1003 939	60	100,0	457 250	46,3	529 512	53,7	166 327	16,6	837 612	83,4
Płd.-wsch.	6 685	248 377	37	24,7	111 376	44,8	128 192	55,2	38 926	15,7	211 451	84,3
Płn.-zach.	10 153	755 562	74	75,3	345 874	45,7	401 320	54,3	127 401	16,9	626 161	83,1

* Uzupełniono liczbę ludności powiatu o mieszkańców gmin: Horodło — 5142 osoby i Jarosławiec — 5667 osób, pominięte w obliczeniach Wiercieńskiego;

** Uzupełniono liczbę mieszkańców powiatu o ludność gminy Kamień — 6368 osób. Liczba mieszkańców tych gmin według spisu z 15 października 1916 r. Zmian tych nie uwzględniono w rubrykach dotyczących płci, ze względu na brak odpowiedniego podziału ludności tych 3 gmin.

Źródło: Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. H. Łopacińskiego w Lublinie, Rękopis nr 1849.

Tab. 6. Stan ludności byłej guberni lubelskiej na dzień 15 października 1916 r.

L'état de la population de l'ex-gouvernement de Lublin le 15 octobre 1916

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność na 1 km ²	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	1708	71 761	26,9	42	33 378	46,5	38 383	53,5	4 573	6,4	67 188	93,6
Chełm	2030	75 947	7,3	37	35 211	46,4	40 736	53,6	13 896	18,3	62 051	81,7
Hrubieszów	1469	57 063	5,5	39	26 583	46,7	30 480	53,3	11 510	20,2	45 553	79,8
Janów	1964	123 722	11,9	63	57 748	46,7	65 974	53,3	13 609	11,0	110 113	89,0
Krasnystaw	1513	99 233	9,5	66	46 683	47,0	52 550	53,0	5 866	5,9	93 376	94,1
Lubartów	1370	89 516	8,6	65	42 133	47,1	47 383	52,9	9 023	10,1	80 493	89,9
Lublin*	1919	206 631	19,8	108	95 363	46,2	111 268	53,8	58 820	28,5	147 811	71,5
Puławy	1698	136 790	13,1	81	64 273	47,0	72 517	53,0	5 607	4,1	131 183	95,9
Tomaszów**	1381	65 411	6,3	47	30 477	46,6	34 934	53,4	6 614	10,1	58 797	89,9
Zamość	1786	117 088	11,2	66	54 936	46,9	62 152	53,1	16 199	13,8	100 889	86,3
B. gub. lubel.	16 838	1043 162	100,0	62	486 785	46,7	556 377	53,3	145 717	14,0	897 445	86,0
Płd.-wsch.	6 588	270 182	25,9	41	125 649	46,5	144 533	53,5	36 566	13,5	233 616	66,5
Płn.-zach.	10 250	772 980	74,1	75	361 136	46,7	411 844	53,3	109 151	14,1	663 829	85,9

* Ludność miasta Lublina w granicach z roku 1913, bez włączonych w 1916 r. przedmieść;

** Ludność miasta Tomaszowa wraz z przedmieściem Bugaj.

Źródło: AGAD MGGL Wirtschaftliche Sektion 528.

Wyznanie											
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Grecko-katolickie	%	Mariawici	%
56 986	83,6	5 984	8,3	8 694	12,1	14	0,0	83	0,1	—	—
50 150	66,0	5 750	7,6	17 894	23,6	2 047	2,7	103	0,1	3	0,0
36 873	64,6	5 686	10,3	14 270	25,0	33	0,1	1	0,0	—	—
109 637	88,6	69	0,1	14 007	11,3	3	0,0	6	0,0	—	—
88 296	89,0	1 259	1,3	9 637	9,7	32	0,0	9	0,0	—	—
78 863	88,1	515	0,4	10 191	11,4	122	0,1	—	—	25	0,0
159 934	77,4	434	0,2	45 565	22,0	547	0,3	30	0,0	121	0,1
115 597	84,5	86	0,1	20, 813	15,2	144	0,1	5	0,0	145	0,1
46 079	70,4	4 079	6,2	14 885	22,8	13	0,0	350	0,5	5	0,0
99 939	85,4	1 236	1,1	14 766	12,6	6	0,0	1 141	1,0	—	—
842 354	80,7	25 098	2,4	170 722	16,4	2 961	0,3	1 728	0,2	299	0,0
190 088	70,4	21 699	8,0	55 743	20,6	2 107	0,8	1 382	0,5	8	0,0
652 266	84,4	3 399	0,4	114 979	14,9	854	0,1	400	0,1	291	0,0

Język (bez ludności żydowskiej)									
Polski	%	Rosyj- ski	%	Ruski	%	Niemie- cki	%	Inne	%
59 908	83,5	2 587	3,6	362	0,5	210	0,3	-	-
52 094	68,6	2 554	3,4	2 574	3,4	831	1,1	-	-
37 681	66,0	3 571	6,3	1 311	2,3	165	0,3	-	-
109 634	88,6	72	0,1	6	0,0	3	0,0	-	-
88 739	89,4	769	0,8	80	0,1	8	0,0	-	-
78 990	88,2	288	0,3	-	-	47	0,1	-	-
159 765	77,3	301	0,1	6	0,0	557	0,3	231	0,1
115 787	84,6	58	0,0	5	0,0	124	0,1	3	0,0
47 088	72,0	2 203	3,4	1 121	1,7	114	0,2	-	-
101 197	86,4	1 089	0,9	28	0,0	8	0,0	-	-
850 883	81,6	13 492	1,3	5 493	0,5	2 067	0,2	234	0,0
196 766	72,8	10 915	4,0	5 368	2,0	1 320	0,5	-	-
654 117	84,6	2 577	0,3	125	0,0	747	0,1	234	0,0

Język									
Polski	%	Rosyjski	%	Ruski	%	Niemie- cki	%	Inne	%
68 024	94,8	2 833	3,9	362	0,5	542	0,8	-	-
59 531	78,4	2 605	3,4	2 574	3,4	11 237	14,8	-	-
51 366	90,0	3 996	7,0	1 387	2,4	314	0,6	-	-
121 794	98,4	132	0,1	6	0,0	1 790	1,4	-	-
98 376	99,1	796	0,8	80	0,1	8	0,0	-	-
88 806	99,2	353	0,4	-	-	357	0,4	-	-
203 445	98,5	444	0,2	9	0,0	2 500	1,2	233	0,1
133 027	97,2	84	0,1	5	0,0	3 670	2,7	-	0,0
60 578	92,6	2 926	4,5	1 297	2,0	610	0,9	-	-
114 372	97,7	1 877	1,6	28	0,0	811	0,7	-	-
999 319	95,8	16 019	1,5	5 784	0,6	21 839	2,1	237	0,0
239 499	88,6	12 360	4,6	5 620	2,1	12 703	4,7	-	-
759 820	98,3	3 659	0,5	128	0,0	9 136	1,2	237	0,0

wiaty: biłgorajski, tomaszowski, hrubieszowski i chełmski) i północno-zachodnia, obejmująca 6 pozostałych powiatów. Różnice między obu częściami guberni ilustruje tabela 4. Część południowo-wschodnia była nieco słabiej zaludniona, o wyraźnie niższym odsetku ludności miejskiej. Najważniejsze różnice dotyczyły stosunków wyznaniowych i językowych. Część południowo-wschodnia skupiała na swym terenie około 86% ogółu ludności prawosławnej guberni i 88,6% ludności uznawanej w statystyce urzędowej za rosyjską. Także odsetek ludności protestanckiej i niemieckojęzycznej był tu znaczny i wynosił odpowiednio około 75,0% i 76,5% ogółu tej ludności w skali całej guberni lubelskiej.

ZMIANY W STRUKTURZE WYZNANIOWEJ I JĘZYKOWEJ LUDNOŚCI W LATACH 1914–1916

Pierwszą próbą całościowego ujęcia przeobrażeń w składzie ludności, jakie nastąpiły na terenie byłej guberni lubelskiej w latach 1914–1916, były obliczenia związane z szacunkiem ogółu strat spowodowanych przez wydarzenia wojenne. Prace te prowadziło Biuro Statystyczne Głównego Komitetu Ratunkowego w Lublinie. Niestety, zestawienie statystyczne ludności guberni według stanu na dzień 1 stycznia 1914 r. zawiera jedynie ogólne dane o liczbie ludności poszczególnych powiatów czy gmin, podziały zaś wewnętrzne obejmują tylko płeć i miejsce zamieszkania.

Rezultaty badań Biura Statystycznego Głównego Komitetu Ratunkowego są przedstawione w tabeli 5. Najistotniejsze różnice między zawartymi w tej tabeli informacjami a rezultatami spisu z 15 października 1916 r., przedstawionymi w tabeli 6, dotyczą liczebności i odsetka ludności miejskiej. Nie podważa to jednak wiarygodności zawartych w tabeli 6 danych. Prawdopodobnie w styczniu 1916 r. ludność miast była rzeczywiście liczniejsza niż w październiku tego roku, zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i względnych. Miasta, zwłaszcza w południowo-wschodniej części guberni, w mniejszej mierze niż wieś objęła ewakuacja ludności¹⁸, ponadto w końcu 1915 r. i na początku roku następnego stanowiły one punkty zatrzymania się dla ludności, która opuściła swe dotychczasowe miejsce pobytu w lecie 1915 r. Jednakże trudniejsze warunki bytowania w latach okupacji austriackiej w mieście niż na wsi skłaniały ludność do powrotu na wieś bądź też nawet do przenoszenia się z miast, zwłaszcza zniszczonych, nie dających

¹⁸ Archiwum Państwowe Miasta Krakowa i Województwa Krakowskiego, Archiwum Naczelnego Komitetu Narodowego 84, k. 59–60. Sprawozdanie delegata Centralnego Komitetu Obywatelskiego z objazdu części ziemi lubelskiej i chełmskiej w celu zbadania stosunków miejscowych i organizowania Kom.(itetów) Obywatelskich. Wrzesień 1915.

możliwości zatrudnienia, na wieś.¹⁹ Wobec jednak znacznie większego wyludnienia wsi niż miast i niewysokiego odsetka ludności miejskiej w guberni, zjawisko to nie znalazło wyraźnego odbicia w liczbach względnych. Pewien wpływ na wzrost liczebności ludności miast miało też włączenie w ich granice terenów należących dotychczas do sąsiednich gmin wiejskich.²⁰

Rezultaty powszechnego spisu ludności z października 1916 r. dają zbliżony do rzeczywistego obraz stanu demograficznego byłej guberni lubelskiej, pozwalają też na prześledzenie zmian w porównaniu ze stanem przedwojennym.

Podział ludności według płci wykazywał w r. 1916 wyraźną przewagę liczebną kobiet. Na 100 mężczyzn przypadało 114 kobiet. Mieszkańcy miast stanowili około 14% ludności (13% w 1913 r.), zaś ludność Lublina w granicach z r. 1913 stanowiła ponad 40% (35% w 1913 r.) ogółu ludności miejskiej guberni.

Struktura wyznaniowa uległa znacznie poważniejszym przeobrażeniom. Ludność rzymskokatolicka stanowiła w październiku 1916 r. 80,7% ogółu mieszkańców (65,5% w 1913 r.), zaś różnice między poszczególnymi powiatami, jeśli chodzi o odsetek katolików (hrubieszowski 64,6%, krasnostawski 89,0%) były znacznie mniejsze niż w roku 1913. Nastąpił ogromny spadek liczebności ludności prawosławnej, stanowiącej 2,4% ogółu mieszkańców tego terenu w r. 1916, wobec około 17% w r. 1913. Najliczniejsza jej grupa, pozostała w pow. hrubieszowskim, liczyła jednak tylko 10,3% ludności powiatu, wobec 51–52% przed wojną.

Ludność żydowska stała się drugą liczebnie grupą wyznaniową, a jej odsetek nieco wzrósł — o około 1,5% w skali całej guberni. Zmalała grupa ludności protestanckiej, z 2,7–2,8% do zaledwie 0,3%. Nową, nieliczną wszakże grupę stanowili w 1916 r. grekokatolicy — 0,2%.

Spis z r. 1916 przyniósł interesujące informacje, dotyczące języka domowego ludności. Statystyka austriacka, w przeciwieństwie do rosyjskiej, nie ujmowała ludności żydowskiej jako odrębnej grupy narodowej ani językowej. Dlatego też ludność ta w rubryce „język domowy” („Muttersprache”) znalazła się w grupie ludności polskiej, rosyjskiej, niemieckiej lub ruskiej. Tej ostatniej grupy nie uwzględniała, jak wiadomo, statystyka rosyjska. Użytkany w rezultacie spisu obraz stosunków językowych został przedstawiony w tabeli 6. Wynika z niej, że językiem polskim jako domowym posługiwało

¹⁹ Wiercieński: *Uchodźcy...*, k. 7.

²⁰ Tak np. ludność Lublina wzrosła, po włączeniu przyległych do miasta miejscowości z gmin: Konopnica, Wólka i Zemborzyce, o 22 378 osób (z 58 820 do 81 198 osób), a Radomia z 40 378 do 51 648 osób. AGAD MGGL Wirtschaftliche Sektion 528, k. 36–37.

Tab. 7. Stan ludności byłej guberni lubelskiej na dzień 15 października 1916 r.

L'état de la population de l'ex-gouvernement de Lublin le 15 octobre 1916

Powiat	Język	Wyznanie										Razem	
		Rzymsko-katolickie	%	Zydzi	%	Prawosławne	%	Greckokatolickie	%	Protestanci	%		Inne
Biłgoraj	Polski	56 771		8 816		3 114		23		—		—	68 024
	Rosyjski	19		246		2 508		60		—		—	2 833
	Ruski	—		—		362		—		—		—	362
	Niem.	196		332		—		—		14		—	542
	Inne	—		—		—		—		—		—	—
	Razem	56 986		8 694		5 984		83		14		—	71 761
Chełm	Polski	50 029		7 437		1 738		115		209		3	59 531
	Rosyjski	7		51		2 546		1		—		—	2 605
	Ruski	4		—		2 569		1		—		—	2 574
	Niem.	110		10 406		—		—		721		—	11 237
	Inne	—		—		—		—		—		—	—
	Razem	50 150		17 894		6 853		117		930		3	75 947
Hrubieszów	Polski	36 439		13 685		1 217		7		18		—	51 366
	Rosyjski	300		425		3 271		—		—		—	3 996
	Ruski	48		76		1 263		—		—		—	1 387
	Niem.	—		149		3		—		162		—	314
	Inne	—		—		—		—		—		—	—
	Razem	36 787		14 335		5 754		7		180		—	57 063
Janów	Polski	109 597		12 160		37		—		—		—	121 794
	Rosyjski	40		60		32		—		—		—	132
	Ruski	—		—		—		6		—		—	6
	Niem.	—		1 787		—		—		3		—	1 790
	Inne	—		—		—		—		—		—	—
	Razem	109 637		14 007		69		6		3		—	123 722

Powiat	Język	Wyznanie											Razem
		Rzymsko-katolickie	%	Zydzi	%	Prawosławne	%	Greckokatolickie	%	Protestanci	%	Inne	
Krasnystaw	Polski	88 295		9 637		411		8		25		-	98 376
	Rosyjski	-		-		769		-		-		-	769
	Ruski	-		-		79		1		-		-	80
	Niem.	1		-		-		-		7		-	8
	Inne	-		-		-		-		-		-	-
	Razem	88 296		9 637		1 259		9		32		-	99 233
Lubartów	Polski	78 863		9 816		27		-		75		25	88 806
	Rosyjski	-		65		288		-		-		-	353
	Ruski	-		-		-		-		-		-	-
	Niem.	-		310		-		-		47		-	357
	Inne	-		-		-		-		-		-	-
	Razem	78 863		10 191		315		-		122		25	89 516
Lublin	Polski	159 305		43 680		160		39		246		15	203 445
	Rosyjski	7		143		291		3		-		-	444
	Ruski	-		3		3		3		-		-	9
	Niem.	266		1 943		5		2		274		10	2 500
	Inne	214		2		-		2		6		9	233
	Razem	159 792		45 771		459		49		526		34	206 631
Puławy	Polski	115 588		17 240		28		-		26		145	133 027
	Rosyjski	-		26		58		-		-		-	84
	Ruski	-		-		-		5		-		-	5
	Niem.	7		3 546		-		-		117		-	3 670
	Inne	2		1		-		-		1		-	4
	Razem	115 597		20 813		86		5		144		145	136 790
Tomaszów	Polski	45 786		13 400		1 247		45		5		5	60 578
	Rosyjski	77		723		2 126		-		-		-	2 926
	Ruski	110		176		706		305		-		-	1 297
	Niem.	106		496		-		-		8		-	610
	Inne	-		-		-		-		-		-	-
	Razem	46 079		14 885		4 079		350		13		5	65 411

Powiat	Język	Wyznanie										Razem	
		Rzymsko-katolickie	%	Żydzi	%	Prawosławne	%	Grecko-katolickie	%	Protestanci	%		Inne
Zamość	Polski	99 766		13 175		960		471		–		–	114 372
	Rosyjski	171		788		915		3		–		–	1 877
	Ruski	–		–		28		–		–		–	28
	Niem.	2		803		–		–		6		–	811
	Inne	–		–		–		–		–		–	–
	Razem	99 939		14 766		1 903		474		6		–	117 088
Była gubernia lubelska	Polski	840 439	99,8	148 436	86,8	8 939	34,4	708	64,4	604	30,7	193	999 319
	Rosyjski	621	0,1	2 572	1,5	12 804	47,9	67	6,2	–	–	–	16 019
	Ruski	162	0,0	255	0,1	5 010	18,7	321	29,2	–	–	–	5 748
	Niem.	688	0,1	19 772	11,6	8	0,0	2	0,0	1 359	69,0	10	21 839
	Inne	216	0,0	3	0,0	–	–	2	0,0	7	0,3	9	23 237
	Razem	842 126	100,0	170 993	100,0	26 761	100,0	1 100	100,0	1 970	100,0	212	1 043 162
Część południowo-wschodnia	Polski	189 025	99,5	42 728	76,6	7 316	32,2	190	34,1	232	20,4	8	239 499
	Rosyjski	403	0,2	1 445	22,1	10 451	46,1	61	11,0	–	–	–	12 360
	Ruski	162	0,1	252	0,5	4 900	21,6	306	54,9	–	–	–	5 620
	Niem.	412	0,2	11 383	20,4	3	10,0	–	–	905	79,6	–	12 703
	Inne	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Razem	190 002	100,0	55 808	100,0	22 670	100,0	557	100,0	1 137	100,0	8	270 182
Część północno-zachodnia	Polski	651 414	99,9	105 708	91,8	1 623	39,7	518	95,4	372	44,7	185	759 820
	Rosyjski	232	0,0	1 082	0,9	2 353	57,5	6	1,1	–	–	–	3 659
	Ruski	–	–	3	0,0	110	2,7	15	2,8	–	–	–	128
	Niem.	276	0,0	8 389	7,3	5	0,1	2	0,4	454	54,5	10	9 136
	Inne	216	0,0	3	0,0	–	–	2	0,4	7	0,8	9	237
	Razem	652 124	100,0	115 185	100,0	4 091	100,0	543	100,0	833	100,0	204	772 980

Źródło: AGAD MGGL Wirtschaftliche Sektion 528.

się wówczas 95,8% mieszkańców Lubelszczyzny, językiem niemieckim 2,1%, rosyjskim 1,5% i ruskim 0,6%.

Technika przeprowadzenia spisu z r. 1916 umożliwia wyeliminowanie z tych obliczeń ludności żydowskiej i uzyskanie danych porównywalnych z zestawieniami Warszawskiego Komitetu Statystycznego z r. 1913. Po wydzieleniu liczącej 16,4% grupy ludności żydowskiej językiem polskim posługiwało się 81,6% mieszkańców badanego terenu (64,6% w 1913 r.), rosyjskim 1,3% (18,1), ruskim 0,5% i niemieckim 0,2% (2,7).

W dolnej części tabeli 6 zostały przedstawione różnice między dwiema częściami guberni. Najistotniejsze z nich to znacznie niższa — o prawie połowę — gęstość zaludnienia w części południowo-wschodniej, a następnie niższy odsetek ludności rzymskokatolickiej i wyższy innych grup wyznaniowych. Ludność polska stanowiła także niższy odsetek ogółu mieszkańców w południowo-wschodniej niż w północno-zachodniej części byłej guberni, przy odpowiednio wyższym odsetku innych grup narodowych.

W porównaniu z rokiem 1913 różnice między tymi obszarami były jednakże w trzy lata później znacznie mniejsze. Było to związane z wyraźną przewagą ludności polskiej i rzymskokatolickiej oraz spadkiem — zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i względnych — liczebności pozostałych grup językowych i wyznaniowych, oprócz grupy ludności żydowskiej. Liczebność tej ostatniej również zmalała, ale jej odsetek w ogólnej liczbie ludności byłej guberni wzrósł.

W tabeli 7 zostały przedstawione stosunki językowe wewnątrz poszczególnych grup wyznaniowych. Z tabeli tej wynika, że język polski był językiem domowym nie tylko prawie całej ludności wyznania rzymskokatolickiego, ale także 86,8% ludności żydowskiej, 33,4% ludności prawosławnej, 64,4% ludności greckokatolickiej i 30,7% ludności ewangelickiej. Język rosyjski podało jako domowy 47,9% prawosławnych, 6,2% grekokatolików i 15,0% Żydów, zaś język ruski 29,2% unitów i 18,7% prawosławnych. Można mieć uzasadnione wątpliwości, czy dla wszystkich członków dwu ostatnich grup językowych rozróżnienie między rosyjskim a ruskim było całkowicie zrozumiałe (w języku potocznym ludności polskiej z tego terenu określenie „ruski” miało i ma także znaczenie „rosyjski”). Językiem niemieckim jako domowym posługiwało się 69,0% ewangelików i 11,6% Żydów.

Informacje zawarte w tabeli 7 stwarzają możliwość analizy stosunków wyznaniowych w obrębie poszczególnych grup językowych. W najliczniejszej grupie ludności polskiej katolicy obrządku łacińskiego stanowili 84,1%, Żydzi — 14,9%, prawosławni — 0,9%, zaś trzy pozostałe grupy wyznaniowe łącznie około 0,1%. Wśród ludności niemieckojęzycznej 90,6% stanowili Żydzi, 6,2% ewangelicy, a 3,2% katolicy obrządku łacińskiego. W grupie języka

rosyjskiego 79,9% stanowiła ludność prawosławna, 15,8% żydowska, 3,9% katolicy obrządku łacińskiego i 0,4% katolicy obrządku greckiego. Wreszcie wśród ludności z ruskim językiem domowym 87,2% stanowili prawosławni, 5,6% katolicy obrządku greckiego, 4,4% Żydzi i 2,8% katolicy obrządku łacińskiego.

Analizując stosunki językowe wewnątrz grup wyznaniowych w dwu wyodrębnionych częściach guberni, można stwierdzić przede wszystkim znacznie większe zróżnicowanie językowe w poszczególnych grupach wyznaniowych w południowo-wschodniej części badanego obszaru. Przewaga najliczniejszych grup językowych wewnątrz poszczególnych wyznań była na tym obszarze znacznie mniejsza niż w pozostałej części guberni. Analiza stosunków językowych wśród ludności prawosławnej, greckokatolickiej i ewangelickiej prowadzi do stwierdzenia, że z przynależności do tych grup wyznaniowych na tym terenie i w tym czasie nie można wyciągać jednoznacznych wniosków co do stosunków językowych, a tym bardziej narodowościowych.

Uwzględniając specyfikę wojennych warunków 1916 r., można jednak stwierdzić, że w tej części polsko-ruskiego pogranicza kulturowego, wyznaniowego i etnicznego, zwłaszcza najliczniejsza z trzech wymienionych, grupa ludności prawosławnej, była nie tylko zróżnicowana pod względem językowym, ale i proporcje między poszczególnymi grupami językowymi wewnątrz niej były różne w odniesieniu do poszczególnych powiatów, a można przypuszczać, że również w odniesieniu do poszczególnych gmin i miejscowości.

WYLUDNIENIE

Spis powszechny z 1916 r. przyniósł interesujący i dość wiarygodny materiał statystyczny, pozwalający na analizę stosunków wyznaniowych i językowych na badanym obszarze i na prześledzenie zmian, jakie dokonały się w porównaniu z okresem przedwojennym. Podstawową przyczyną tych zmian był ubytek ludności, spowodowany przede wszystkim masową jej ewakuacją przez wycofujące się wojska rosyjskie, głównie w lecie 1915 r., ale w odniesieniu do części ludności ewangelickiej (koloniści niemieccy) już w pierwszych miesiącach wojny. Pewną rolę odegrały też takie czynniki, jak pobór do wojska rosyjskiego w latach 1914–1915 oraz zwiększona śmiertelność i spadek liczby urodzeń w ciągu kolejnych lat wojny w porównaniu z okresem przedwojennym.²¹

Przy ocenie rozmiarów wyludnienia, nierównomiernego zarówno w odniesieniu do poszczególnych części guberni, jak i w poszczególnych grupach

²¹ Wiercieński, Wiercieńska: *op. cit.*, k. 4.

wyznaniowych i językowych, powraca sprawa wartości i oceny danych statystycznych z r. 1913. Sprawa ta rzutuje jednak przede wszystkim na ocenę wielkości ubytków ludności w liczbach bezwzględnych.

Przyjmując za podstawę szczegółowe dane z r. 1913 i wyniki spisu powszechnego z r. 1916, uzyskuje się obraz ubytku ludności, przedstawiony w tabelach 8 i 9. Przed przystąpieniem do oceny zawartych tam danych trzeba jeszcze uwzględnić obliczenia strat, dokonane przez H. Wiercieńskiego, a przedstawione w tabeli 10. Obejmują one straty ludności w okresie od 1 stycznia 1914 r. do 1 stycznia 1916 r.

Mimo ogromnych różnic w liczbach bezwzględnych (610 382 i 282 783 osoby), poszczególne tabele dają w oparciu o liczby względne zbliżony do siebie obraz, który można scharakteryzować następująco.

1. Największe straty ludnościowe poniosły powiaty we wschodniej i południowej części byłej guberni: hrubieszowski, chełmski, tomaszowski i biłgorajski. Na te 4 powiaty, obejmujące niecałe 40% badanego terenu, przypadło ponad 60% strat ludności. Ubytek ludności na tym terenie waha się w poszczególnych zestawieniach od 62,2% do 44,6%, w części północno-zachodniej zaś od 26,6% do 12,0%. Dla całego badanego terenu od 36,3% do 25,5%.

2. Wszystkie zestawienia wskazują na większy, tak w liczbach bezwzględnych, jak i względnych, ubytek ludności wiejskiej, oraz na znacznie wyższy ubytek ludności męskiej. Przed wojną na 100 kobiet przypadało tyluż mężczyzn, w roku 1916 na 100 mężczyzn przypadało 114 kobiet.

3. W poszczególnych grupach wyznaniowych najwyższe procentowo straty zarówno w skali całej guberni, jak i poszczególnych jej części, poniosła ludność protestancka — ponad 93%, a następnie ludność prawosławna — około 91%. Ubytek ludności żydowskiej był procentowo nieco wyższy w południowo-wschodniej części: 29,2–31,3%, wobec 24,4–29,7% w powiatach północno-zachodnich, dla całej guberni wynosił zaś 26–30%. Najniższy procentowo był ubytek ludności rzymskokatolickiej: 18,6–22,1%, przy czym również w tej grupie mieszkańców powiaty południowo-wschodnie poniosły wyższe straty: 26,6–29,2%, niż reszta guberni: 15,9–19,8%.

4. W grupach językowych największy procentowo ubytek zarejestrowano wśród ludności niemieckiej — 95,1% i wśród ludności ujmowanej w statystykach przedwojennych jako rosyjska: 93,4%. Nieporównanie niższy był ubytek ludności polskiej: 16,5%. Straty są nieco wyższe (1,5–3,0%) w południowo-wschodniej niż w północno-zachodniej części badanego obszaru.

Analizę i ocenę, przedstawionych w punktach 1–4 wyników należałoby zacząć od próby ustalenia rzeczywistych rozmiarów wyludnienia. Przyjmując za punkt wyjścia, że ludność badanego terenu liczyła w lipcu 1914 r. około

Tab. 8. Ubytek ludności guberni lubelskiej od dnia 14 stycznia 1913 r.
do 15 października 1916 r.

Diminution de la population du gouvernement de Lublin entre le 14 janvier 1913
et le 15 octobre 1916

Powiat	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność/ 1 km ²	Mężczyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	63 091	46,8	37	33 653	50,2	29 438	43,4	6 600	59,1	56 491	45,7
Chełm	128 872	62,9	59	67 861	65,8	61 011	60,0	9 418	40,4	119 454	65,8
Hrubieszów	97 273	63,0	62	49 965	65,3	47 272	60,8	12 680	52,4	84 557	65,0
Janów	31 728	20,4	16	19 739	25,5	11 989	15,4	3 470	20,3	28 258	20,4
Krasnystaw	39 491	28,5	26	20 929	31,0	18 562	26,1	3 771	39,1	35 720	27,7
Lubartów	39 509	30,6	29	22 897	35,2	16 612	26,0	4 955	35,4	34 554	30,0
Lublin	50 855	19,8	34	35 410	27,1	15 445	12,2	18 055	23,5	32 800	18,2
Puławy	51 035	27,2	30	29 229	31,3	21 806	23,1	4 569	44,9	46 466	26,2
Tomaszów	62 903	49,0	49	34 698	53,2	28 205	44,7	3 369	33,7	59 534	50,3
Zamość	45 661	28,1	26	27 119	33,0	18 542	23,0	7 440	31,5	38 221	27,5
B.gub.lubel.	610 382	36,9	36	341 500	41,2	268 882	32,6	74 327	33,8	536 055	37,4
Płd.-wsch.	352 103	56,6	52	186 177	59,7	165 926	53,4	32 067	46,7	320 036	57,8
Płn.-zach.	258 279	25,0	27	155 323	30,1	102 956	20,0	42 260	27,9	216 019	26,6

Wyznanie										
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Grecko-katolickie	Mariawici	Inni
27 037	32,2	30 187	85,2	5 963	40,9	+13	+1300,0	+83	-	-
25 877	34,0	65 537	91,9	6 871	27,7	30 592	93,7	+103	+3	101
12 160	24,8	72 624	92,5	11 599	44,8	855	96,3	+1	-	-
27 024	19,8	1 997	96,7	2 507	15,2	206	98,6	+6	-	-
23 735	21,2	9 024	87,8	6 670	40,9	81	71,7	+9	-	-
25 448	24,4	2 124	87,1	4 855	32,3	7 107	98,3	-	+25	-
28 875	15,3	7 014	94,2	10 794	19,2	4 164	88,4	+30	+121	159
32 917	22,2	1 473	94,5	16 399	44,1	226	61,1	+5	25	-
12 612	21,5	49 684	92,4	991	6,2	7	35,0	+350	+5	-
23 088	18,8	16 421	93,0	7 259	33,0	28	82,4	+1 141	-	-
238 763	22,1	256 055	91,1	73 908	30,2	43 253	93,6	+1 728	+129	260
77 686	29,0	217 996	90,9	25 424	31,3	31 441	93,7	+537	+8	101
161 077	19,8	38 059	91,8	48 484	29,7	11 812	93,3	+1 191	+121	159

Źródła: WAPL KGL 25a, st. II: 1913; AGAD MGGL Wirtschaftliche Sektion 528

1,5 mln osób i że wyniki spisu powszechnego z października 1916 r. nie odbiegają w istotny sposób od faktycznego stanu zaludnienia, uzyskuje się liczbę około 450 tys. osób jako przybliżoną wielkość rzeczywistego ubytku ludności guberni, przy czym nie uwzględnia się tutaj strat, spowodowanych spadkiem liczby urodzeń w czasie wojny. Porównanie faktycznego ubytku ludności z informacjami zawartymi w tabelach 8, 9 i 10 wskazuje na potrzebę następujących korekt.

Tabela 8 — ubytek ludności 610 328 osób — zatem nadwyżka wobec prawdopodobnego stanu faktycznego — 160 328 osób, co stanowi 26,3% od liczby 610 328 — o taki więc procent należałoby zmniejszyć dane tabeli 8. Dla tabeli 8 zmniejszenie odpowiednio o 16,1%, czyli niespełna 1/6, zaś w tabeli 10 należałoby podwyższyć odpowiednie liczby o około 59,1%. Nie ulegają naturalnie zmianie proporcje strat między poszczególnymi częściami badanego terenu i poszczególnymi grupami ludności.

Wśród przyczyn ubytku ludności na plan pierwszy wysuwa się jej ewakuacja w głąb Cesarstwa Rosyjskiego, ewakuacja w części spowodowana obawami ludności cywilnej przed wojskami państw centralnych, ale w przeważającej mierze przymusowa, zwłaszcza w odniesieniu do ludności niemieckiej i do mieszkańców południowo-wschodniej części guberni lubelskiej. Znamienne, że w powiecie janowskim, gdzie dwukrotnie, w sierpniu 1914 r. i w lipcu 1915 r. toczyły się ciężkie i na dużą skalę walki (bitwy pod Kraśnikiem), ubytek ludności był znacznie mniejszy niż w powiecie hrubieszowskim, czy chełmskim, w których nie było walk na taką skalę. Głównym powodem wyludnienia była zatem zorganizowana przez wojskowe władze rosyjskie akcja ewakuacyjna, połączona z taktyką „spalonej ziemi”. W akcji tej współdziałało z wojskiem i władzami duchowieństwo prawosławne, organizując ewakuację całych parafii. Doprowadziło to do wyjazdu ponad 90% ludności prawosławnej, nie tylko w tych powiatach, gdzie był to element napływowy (personel administracyjny, policyjny, nauczyciele, duchowieństwo, rodziny i służba), ale także tam, gdzie ludność ta stanowiła znaczny, czy nawet przeważający odsetek mieszkańców wsi (powiat hrubieszowski).

Ludność katolicka na ogół niechętnie opuszczała swe siedziby, wracała do nich po przejściu linii frontu, jej ewakuacji przeciwdziałało też duchowieństwo katolickie.²² Stąd znacznie mniejszy ubytek tej ludności, zarówno w liczbach względnych, jak i bezwzględnych. Charakterystyczne dane są zawarte w tabeli 10. W powiatach zachodnich i północnych liczba mężczyzn w rubryce „uprowadzeni lub zbiegli” nieznacznie tylko przekracza liczbę tych, którzy zostali wcieleni do wojska rosyjskiego, natomiast w powiatach

²² Wiercieński: *Uchodźcy...*, k. 9.

Tab. 9. Ubytek ludności guberni lubelskiej od dnia 14 stycznia 1913 r. do 15 października 1916 r.

Diminution de la population du gouvernement de Lublin entre le 14 janvier 1913 et le 15 octobre 1916

Powiat	Ludność ogółem	% ludności guberni	Ludność na 1 km ²	Męż- czyźni	%	Kobiety	%	Miasto	%	Wieś	%
Biłgoraj	53 783	42,8	32	28 535	46,0	25 548	39,7	1 532	25,1	52 251	43,7
Chełm*	125 363	62,3	58	66 029	65,2	59 334	59,3	8 123	36,9	117 240	65,4
Hrubieszów	94 556	62,4	67	48 461	64,6	46 095	60,2	10 477	47,4	84 079	64,9
Janów	23 602	16,0	12	15 387	21,0	8 215	11,0	1 612	10,6	21 990	16,6
Krasnystaw	33 903	25,5	22	20 451	30,5	13 452	20,4	3 778	39,2	30 125	24,4
Lubartów	30 249	25,3	24	17 730	29,6	12 519	20,9	3 932	30,4	26 317	24,6
Lublin*	30 637	12,9	22	22 540	19,1	8 097	6,8	12 766	17,8	17 871	10,8
Puławy	46 322	25,3	27	26 757	29,4	19 565	21,2	4 385	43,9	41 937	24,2
Tomaszów	59 943	47,8	40	33 290	52,2	26 653	43,3	3 369	33,7	56 574	49,0
Zamość	37 893	24,5	21	22 784	29,3	15 109	19,6	6 382	28,3	31 511	23,8
B. gubern. lubel.	536 251	34,0	32	302 064	38,3	234 187	29,6	56 356	27,9	479 895	34,8
Płd.-wsch.	333 648	55,3	49	176 315	58,4	157 630	52,2	23 501	39,1	310 144	57,0
Płn.-zach.	202 603	20,8	21	125 749	25,9	76 557	15,6	32 855	23,1	169 751	20,4

* Gmina Brzeziny (97 km²) w roku 1913 w powiecie chełmskim, a w roku 1916 w powiecie lubelskim (6096 mieszkańców).

Źródła: Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego... , Rok 1915; AGAD MGGL Wirtschaftliche Sektion 528.

Wyznanie										
Rzymsko-katolickie	%	Prawosławne	%	Żydzi	%	Protestanci	%	Grecko-katolickie	Inne	
20 731	26,7	28 554	82,7	4 595	34,6	+14	.	+83	-	
25 907	34,0	62 658	91,6	7 685	30,0	29 194	93,4	+103	22	
9 991	21,3	73 602	92,6	10 124	41,5	839	96,2	+1	1	
20 501	15,8	1 865	96,4	1 217	8,0	25	89,3	+6	-	
19 925	18,4	8 021	86,4	5 817	37,6	129	80,1	+9	22	
20 582	20,7	1 788	85,0	2 975	21,5	5 372	97,8	-	12	
12 766	7,4	6 843	94,0	7 067	13,4	3 812	87,5	+30	179	
31 142	21,2	1 394	94,2	13 722	39,7	169	54,0	+5	+100	
12 309	21,1	47 230	92,1	548	3,6	211	94,2	+350	+5	
18 731	15,8	13 830	91,8	6 440	30,4	29	82,9	+1 141	4	
192 583	18,6	245 785	90,7	60 010	26,0	39 466	93,0	+1 728	135	
68 938	26,6	212 044	90,7	22 952	29,2	30 230	93,5	+573	18	
123 645	15,9	33 741	90,8	37 058	24,4	9 236	91,5	+1 191	117	

Język									
Polski	%	Rosyjski i Ruski	%	Niemiecki	%	Żydzi	%	Inne	
19 980	25,0	29 412	90,9	+204	.	4 995	34,6	-	
18 442	26,1	68 801	93,1	30 410	97,3	7 685	30,0	25	
1 107	2,9	82 689	94,4	700	80,9	10 124	41,5	1	
20 505	15,8	1 856	96,0	20	87,0	1 217	8,0	4	
21 789	19,7	6 143	87,9	154	95,1	5 817	37,6	-	
20 525	20,6	1 813	86,3	5 115	99,1	2 795	21,5	1	
13 334	7,7	6 902	95,7	3 728	87,0	7 067	13,4	+188	
30 989	21,1	1 417	95,7	196	61,2	13 722	39,7	+2	
2 454	5,0	56 821	94,5	120	51,3	548	3,6	-	
19 590	16,2	11 865	91,4	+7	.	6 440	30,4	5	
168 715	16,5	267 719	93,4	40 232	95,1	60 010	26,0	+155	
41 983	17,6	237 723	93,6	31 026	95,9	22 952	29,2	26	
126 732	16,2	29 996	91,7	9 206	92,5	37 058	24,4	+181	

Tab. 10. Ubytek ludności guberni lubelskiej od dnia 1 stycznia 1914 r. do 1 stycznia 1916 r.

Diminution de la population du gouvernement de Lublin entre le 1er janvier 1914 et le 1er janvier 1916

Powiat	Ludności ogółem	%	Męż- czyzn	%	Kobiet	%	Miasta	%	Wieś	%	Ubytek w latach 1914-1915		
											Do wojska	Uprowadzeni lub zbiegli	
												M	K
Biłgoraj	29 522	29,1	15 408	32,0	14 114	26,5	2 319	31,8	27 233	28,9	3 339	11 533	13 695
Chełm	70 619	50,9	35 532	52,4	35 087	49,5	2 397	13,6	68 222	56,4	5 910	27 641	32 316
Hrubieszów*	48 045	50,6	24 324	52,5	23 721	48,9	5 490	26,5	42 555	57,3	3 156	21 163	23 716
Janów	17 392	13,1	11 671	17,7	5 721	8,5	661	4,9	16 731	14,0	4 220	7 452	5 720
Krasnystaw	13 624	12,1	8 363	15,1	5 261	9,2	+266	+5,3	13 890	12,9	3 848	4 499	5 226
Lubartów	8 979	9,8	5 790	13,1	3 189	6,7	617	5,1	8 362	10,5	3 275	2 622	33 080
Lublin	15 485	6,6	10 599	9,7	4 859	4,1	2 002	2,7	13 456	8,8	6 616	4 294	5 045
Puławy**	16 615	12,0	11 311	17,3	5 304	7,3	2 049	22,2	14 566	11,3	5 899	5 437	5 239
Tomaszów	43 802	45,9	22 261	48,5	21 541	43,5	1 132	15,8	42 670	44,7	3 173	19 078	21 260
Zamość	18 727	13,8	11 656	17,7	7 071	10,1	1 236	6,7	17 491	14,9	4 220	6 596	7 015
B.gub.lub.	282 783	22,3	156 915	25,5	125 868	19,2	20 146	10,8	262 637	24,2	43 565	110 337	122 321
Płd.-wsch.	191 988	44,6	97 525	46,8	94 436	42,5	11 338	21,5	180 680	47,8	15 578	79 415	90 987
Płn.-zach.	100 795	12,0	59 390	14,6	31 405	7,2	8 808	6,6	81 957	11,6	28 078	30 922	31 334

* Bez ludności gmin Horodło i Jarosławiec. ** Bez ludności gminy Kamień.

Źródło: jak w tabeli nr 5.

południowo-wschodnich jest ich pięciokrotnie więcej niż powołanych do wojska. Pobór do armii carskiej to podstawowy, chociaż nie jedyny, powód przewagi liczebnej kobiet nad mężczyznami. Do innych przyczyn „eliminujących” mężczyzn ze spisu w 1916 r. można zaliczyć: wywiezienie lub aresztowanie z powodów politycznych, przymusowa praca w oddziałach robotników cywilnych, ukrywanie się przed poborem, akces do Legionów Polskich. Wybuch wojny uniemożliwił też powrót do rodzinnych stron grupie emigrantów sezonowych, która w 1912 r. liczyła na badanym terenie 24 508 osób. Warto też wspomnieć, że w latach przedwojennych gubernia lubelska miała dodatnie saldo migracji.

Statystyka z 1916 r. nie pozwala na uchwycenie liczbowe przemieszczeń ludności, jakie dokonały się w ciągu dwu pierwszych lat wojny z rozbiem na poszczególne lata. Odpływowi administracji rosyjskiej towarzyszył bowiem napływ funkcjonariuszy nowych, c. i k. władz okupacyjnych. Wprawdzie większość z nich stanowili wojskowi nie objęci spisem, ale byli wśród nich także podlegający spisowi urzędnicy cywilni, a czasem także rodziny wojskowych funkcjonariuszy władz okupacyjnych. Wreszcie latem 1916 r. przybyła na Lubelszczyznę grupa ludności ewakuowanej przez władze austriackie z Wołynia.

Spadek liczby ludności prawosławnej był spowodowany nie tylko jej odpływem na wschód, ale także przechodzeniem na katolicyzm w obrządku łacińskim. Dotyczyło to dawnych unitów z powiatów południowo-wschodnich. C. i k. komisarz cywilny powiatu hrubieszowskiego, Makarewicz, pisał w końcu 1915 r.:

„[...] ani przed wojną, ani obecnie nie było i nie ma w powiecie żadnych Ukraińców, rozumianych w sensie galicyjskim. Wielu spośród pozostałych na miejscu prawosławnych Rusinów przyjęło religię rzymskokatolicką (a nie greckokatolicką) i uznało się za Polaków. Galicyjski ukrajinizm i kościół greckokatolicki jest dla miejscowych prawosławnych Rusinów bez wyjątku niesympatyczny.”²³

Proces przechodzenia z prawosławia na katolicyzm w obrządku łacińskim trwał także w następnych latach wojny.²⁴ Także w tym przypadku

²³ AGAD MGGL Militärgouvernement Kielce 1712, k. 1131. Bericht des leitenden Zivilkommissäre des k. u. k. Kreiskommandos Hrubieszów für die Zeit vom 26.10 bis 31.12.1915. Die politischen Verhältnisse im Kreise; J. Lewandowski: *Powiat hrubieszowski w okresie I wojny światowej*, „Biuletyn Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, 1979, r. 19, nr 4, s. 8–9.

²⁴ KA AOK/QA MV 108/7 v. 1918. Militärgeneralgouvernement Lublin, Nachrichtenabteilung. Politischer Bericht vom 4. September 1918; A. Hausner: *Die Polenpolitik der Mittelmächte und die österreichisch-ungarische Militärverwaltung in Polen während des Weltkrieges*, Wien 1935, s. 271.

nie wydaje się możliwe ustalenie chociażby przybliżonych danych liczbowych, chociaż przy analizie zmian w strukturze wyznaniowej ludności nie należałoby pomijać tego elementu. Oznacza to bowiem, że ludności rzymskokatolickiej ubyło z tego terenu więcej niż wynikałoby to z samego tylko zestawienia stanu tej ludności w latach 1914 i 1916 r. W odniesieniu do ludności prawosławnej z kolei, liczba uchodźców była więc zapewne mniejsza niż ogólny ubytek tej ludności w latach 1914–1916.

ZMIANY W LATACH 1917–1918

Zarejestrowany przez spis powszechny w październiku 1916 r. drastyczny spadek liczby ludności Lubelszczyzny został zahamowany w dwu ostatnich latach wojny.

Oprócz stabilizacji sytuacji militarnej, po wycofaniu się wojsk rosyjskich w lecie 1915 r. i po ofensywie łuckiej w czerwcu 1916 r., główną rolę w powstrzymaniu tendencji spadkowych odegrały dwa zjawiska — wzrost liczby urodzeń i powrót ludności przemieszczonej w czasie dwu pierwszych lat wojny. Oba te zjawiska można jednakże ujmować tylko szacunkowo.

Fragmentaryczne dane z lat 1916–1917 świadczą o wzroście liczby urodzeń. W Zamościu np. w roku 1916 zanotowano 182 urodzenia i 267 zgonów, zaś w roku następnym 274 urodzenia i 265 zgonów.²⁵

Znacznie większy wpływ na stabilizację czy nawet pewien wzrost liczby ludności miał, zapoczątkowany na przełomie 1917 i 1918 r. powrót ludności przemieszczonej, który po traktacie brzeskim, od wiosny 1918 r. przybrał charakter masowy. Zdecydowana większość powracających — to uchodźcy z Rosji (m.in. byli żołnierze korpusów polskich w Rosji), odnotować jednakże trzeba, że jeszcze przed końcem wojny rozpoczął się powrót do Królestwa jeńców wojennych oraz robotników sezonowych z Niemiec i Austro-Węgier.²⁶

Okupacyjne władze austriackie, współdziałając z rządem Rady Regencyjnej, starały się nadać ruchowi repatriacyjnemu ze wschodu charakter zor-

²⁵ WAPZ MMZ 199, k. 10–15. Wzrost liczby urodzeń notowano też w odniesieniu do ludności męskiej w r. 1916 w skali całego Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego. AGAD MGGL Präsidium (dalej: Pr.) 234, Nr 15 757, Statistik der männlichen Bevölkerung des MGG Lublin — 15. Dezember 1917. Natomiast Rosset: *op.cit.*, s. 36 przyjmuje ujemny przyrost naturalny w skali całego Królestwa Polskiego w latach 1917 i 1918 (odpowiednio — 2367 i 32 821 osób). Mogło to wynikać ze zwiększonej śmiertelności, głównie na terenie okupacji niemieckiej, gdzie warunki egzystencji ludności miejskiej były znacznie trudniejsze niż w okupacji austriackiej, a liczebność tej grupy ludności znacznie większa w generalnym gubernatorstwie warszawskim niż w lubelskim.

²⁶ AGAD MGGL Zivillandeskommissariat 334; W. Gierowski: *Analiza żywych sił Polski w październiku 1918 r.*, „Bellona”, 1933, t. XLI, s. 3.

ganizowany i objąć go kontrolą, aby uniknąć powrotu ludzi niepożądanych pod względem politycznym i nie posiadających źródeł utrzymania na terenie okupacji.²⁷

Starania władz miały jednakże ograniczony skutek. W maju 1918 r. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe w Lublinie stwierdziło, że dziennie wraca na teren okupacji austriackiej około 400 osób, z czego około 250 legalnie, w sposób zorganizowany, zaś pozostali na własną rękę, nielegalnie.²⁸

Michał Łempicki, aktywistyczny polityk i publicysta, pisał w połowie 1918 r.:

„Liczba tak zwanych reemigrantów — Polaków wracających z Rosji do kraju, z każdym dniem wzrasta i obecnie dosięgła już cyfry kilkudziesięciu tysięcy. Większość wraca bez środków, a więc potrzebuje opieki i pomocy, gdyż tylko jednostki dorobiły się w Rosji podczas wojny majątku [...]. Razem z Polakami przybyła do Warszawy pewna liczba Rosjan, dawnych tutejszych urzędników z administracji, sądownictwa, policji i nawet żandarmerii, starają się obecnie o posady w polskich instytucjach państwowych!

Pośród reemigrantów-Polaków należy rozróżnić trzy kategorie: pierwsza — to ludność, przeważnie wiejska, zapędzona przemocą na wschód przy cofaniu się wojsk rosyjskich, druga — funkcjonariusze rozmaitych biur rządowych, którzy z obawy utraty posad ewakuowali się razem ze swoimi biurami, wreszcie trzecią stanowią ludzie z inteligencji, którzy dobrowolnie z pobudek politycznych z kraju uciekli, kryjąc się pod opiekuńcze skrzydła »starszych braci« ze wschodu i w wiernym przymierzu z nimi do końca wytrwali.»²⁹

Spostrzeżenia Łempickiego, nieco sarkastyczne, znajdują potwierdzenie w innych źródłach. Odnotowano powrót niemieckich kolonistów³⁰ i polskich chłopów.³¹ W powiecie zamojskim w czerwcu 1918 r. napotymano całe kolumny wozów powracającej do swoich siedzib ludności chłopskiej.³² Wracała ludność żydowska³³ i prawosławna. Ta ostatnia to w większości chłopci, chociaż odnotowano także powrót ppłka Archipowa (Kielce)³⁴, prawosławnego nauczyciela i duchownego (Hrubieszów).³⁵ Wśród tej ostatniej grupy —

²⁷ Lewandowski: *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką...*, s. 128.

²⁸ AGAD MGGL Pr. 229, k. 11–14. Przypadki indywidualnego powrotu: AGAD MGGL Pr. 100, k. 705–706 (Michał Łabęcki): Centralne Archiwum Partyjne przy KC PZPR w Warszawie, 305(III) 19 pt. 2, s. 9. Pamiętnik Franciszka Biernata.

²⁹ Spectator (M. Łempicki): *Fakty z życia i uwagi na czasie*, 25 czerwca (1918 r.), „Godzina Polski”, Nr 183AA z 7 lipca 1918 r.

³⁰ Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Rkps nr 577 (Papiery Jana Steckiego), k. 90. Raport sytuacyjny (Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) nr 43 z 29 kwietnia 1918 r.

³¹ *Ibid.*

³² AGAD MGGL; Pr. 104, k. 1038. Kreiskommando Zamość. Monatsbericht der Militärabteilungen. Juni 1918.

³³ AGAD MGGL Militärsektion (dalej: MS) 1704, k. 757 i 761.

³⁴ AGAD MGGL Pr. 229, k. 763.

³⁵ *Ibid.*, k. 883.

prawosławnych duchownych i nauczycieli — władze okupacyjne dostrzegały wielu narodowych działaczy ukraińskich, prowadzących ożywioną agitację.³⁶ Także w grupie ludności polskiej odnotowywano powrót wszystkich kategorii wychodźców. Odrębny problem — to wpływ reemigrantów na radykalizację nastrojów społecznych w końcowych miesiącach wojny.³⁷

Bogaty materiał opisowy nie pozwala jednakże na formułowanie daleko idących wniosków co do liczebności reemigrantów, którzy zdołali wrócić na Lubelszczyznę przed końcem wojny.³⁸ Przyjmując, że nawet ponad połowa wracających na teren Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie to mieszkańcy byłej guberni lubelskiej i przyjmując takie natężenie ruchu repatriacyjnego jak w maju 1918 r., uzyska się w listopadzie 1918 r. liczbę w granicach 40–60 tys. osób, czyli około 4–6% stanu ludności badanego terenu z października 1916 r.

Nie wydaje się, aby zapoczątkowany zaledwie w 1918 r. powrót ludności mógł w istotny sposób zmienić proporcje między poszczególnymi grupami mieszkańców byłej guberni lubelskiej. Istotna zmiana nastąpiła natomiast wśród części przynajmniej powracającej ludności prawosławnej z południowo-wschodniej części Lubelszczyzny. Jeżeli cytowana opinia z 1915 r. z powiatu hrubieszowskiego o braku ukraińskiego poczucia narodowego wśród miejscowej chłopskiej ludności prawosławnej może być przyjęta jako zgodna ze stanem faktycznym w momencie jej sformułowania, to nie pokrywała się ona z rzeczywistością w trzy lata później. Część ewakuowanej w 1915 r. ludności prawosławnej wróciła w 1918 r. już jako ludność ukraińska.³⁹

PODSUMOWANIE

Przedstawiony szkicowo obraz zmian w strukturze wyznaniowej, językowej i liczebności ludności 10 powiatów byłej guberni lubelskiej, pozwala na sformułowanie kilku końcowych wniosków.

1. Teren ten, podobnie jak cała wschodnia część Królestwa Polskiego, poniósł głównie w latach 1914–1915 wysokie straty w zaludnieniu, sięgające

³⁶ KA AOK /QA MV 108/1–7 v. 1918. Militärgeneralgouvernement Lublin, Nachrichtenabteilung, Politischer Bericht vom... (März–Oktober 1918).

³⁷ *Ibid.*, KA AOK Umsturzberrichte 1918, Op. 148.184/1–31 v. 1918; AGAD MGGL MS 1704, k. 711, 757 i in.

³⁸ Do końca lipca 1918 r. na terenie powiatu chełmskiego przybyło około 7000 repatriantów z Rosji, ale odeszło około 4500 uchodźców z Wołynia, AGAD MGGL Pr. 901, k. 59. Kreiskommando Chełm, Monatsbericht — Juli 1918.

³⁹ KA AOK /AQ MV 108/1–7 v. 1918; KA AOK Op. 148, 184/1–31 v. 1918.

blisko 1/3 jego przedwojennego stanu. Według spisu powszechnego z r. 1921, ludność tego terenu liczyła 1 279 913 osób, a zatem jeszcze około 220 tys. osób mniej niż przed wybuchem wojny.

2. Ubytek ludności był nierównomierny zarówno w odniesieniu do poszczególnych części byłej guberni lubelskiej, jak grup językowych i wyznaniowych. W roku 1913 ludność badanego terenu stanowiła 12,1% ogółu mieszkańców Królestwa Polskiego, przy czym w 4 powiatach południowo-wschodnich zamieszkiwało 4,6%, zaś w pozostałych 6 odpowiednio 7,5%. W roku 1916 odpowiednie wskaźniki wynosiły 10,4% dla całego badanego obszaru, oraz 2,7% i 7,7% dla poszczególnych jego części. Interesujące informacje przynosi zawarte w tabeli 11 zestawienie stanu ludności z lat 1914, 1916 i 1921.⁴⁰ Daje ono przede wszystkim przybliżony obraz „wędrowki ludów” — migracji ludności w poszczególnych częściach badanego terenu.

Tab. 11. Ludność guberni lubelskiej w latach 1914–1921

La population du gouvernement de Lublin dans les années 1914–1921

Lata	Gubernia lubelska	%	Część pld.-wsch.	%	Część ptn.-zach.	%
1.07.1914	1 500 000	100	595 500	39,7	904 500	60,3
15.10.1916	1 043 162	100	270 182	25,9	772 980	74,1
30.09.1921	1 279 913	100	409 141	32,0	870 772	68,0
1914–1916	-456 838	30,5	-325 318	50,5	-131 520	14,5
1914–1921	-220 249	14,7	-186 359	31,3	-33 728	3,7
1916–1921	+236 751	22,7	+138 595	51,4	+97 792	11,2

3. W tekście artykułu zostały omówione przeobrażenia w strukturze wyznaniowej i językowej ludności dziesięciu powiatów Lubelszczyzny. Porównanie danych z r. 1916 z wynikami spisów powszechnych z lat 1921 i 1931⁴¹ wskazuje na trwałość przemian, jakie dokonały się w czasie wojny. W latach 1914–1915 została prawie całkowicie „zmyta” warstwa napływowej ludności rosyjskiej i prawosławnej, natomiast liczebność miejscowej ludności prawosławnej, także po zakończeniu procesu reemigracji ze wschodu, nie osiągnęła na tym terenie w latach II Rzeczypospolitej stanu przedwojennego. Jednoznaczne w tym okresie wnioskowanie o poczuciu narodowym ludności prawosławnej na tym terenie⁴² nie wydaje się uzasadnione. Umocnienie się na

⁴⁰ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 IX 1921 r.*, Warszawa 1927, t. XVIII (woj. lubelskie).

⁴¹ *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r.*, Warszawa 1938, Seria C, z. 85 (woj. lubelskie); Daszyńska-Golińska: *op.cit.*, s. 131–220.

⁴² Czyni tak np., mimo pewnych zastrzeżeń, J. Jachymek. Zob. J. Jachymek, A. Koprucki, J. Marszałek: *Ruch ludowy na Zamojszczyźnie*, Warszawa 1980, s. 68.

całym obszarze byłej guberni lubelskiej elementu polskiego, w dominującej części rzymskokatolickiego pod względem wyznaniowym, a także rozwój po I wojnie światowej ukraińskiej świadomości narodowej wśród części ludności prawosławnej, to świadectwa całkowitej klęski półwiekowej polityki rusyfikacyjnej władz carskich. Polityki, która właśnie na terenie Lubelszczyzny była prowadzona ze szczególną intensywnością i bezwzględnością. Jednym z instrumentów tej polityki była także statystyka.

Następstwa przedstawionych wydarzeń z lat „wielkiej wojny” były bardzo rozległe i trudno byłoby tutaj nawet zasygnalizować najistotniejsze z nich. Należą do nich m.in. zjawiska z dziedziny gospodarki — upadek rolnictwa i przemysłu z powodu zniszczeń w czasie działań wojennych i w okresie okupacji oraz z powodu braku rąk do pracy. Zasygnalizowana w tabeli 11 sprawa skali przemieszczeń ludności w latach 1914–1921 skłania też do sformułowania takich problemów, jak wpływ masowej migracji ludności tego terenu na jej świadomość narodową społeczną i polityczną. Była to bowiem migracja na nie spotykaną dotychczas skalę i w nie spotykanych dotychczas warunkach (wojna, przeobrażenia rewolucyjne, powstawanie państwa polskiego). Katalog tych pytań może być znacznie obszerniejszy, jednakże odpowiedź na nie mogą przynieść dopiero badania obejmujące lata II Rzeczypospolitej. Badania znacznie wykraczające poza krąg problematyki przedstawionej w artykule, nie pomijające jednakże przemian, których zarys został tutaj zaprezentowany.

RÉSUMÉ

L'article discute les transformations qu'a subies, durant la première guerre mondiale, la structure confessionnelle et linguistique de la population dans les dix districts du gouvernement de Lublin (selon les frontières de 1912). Ce territoire, comme toute la partie orientale du Royaume de Pologne, a perdu, surtout dans les années 1914–1915, à peu près un tiers de sa population d'avant-guerre.

La décroissance de la population n'avait pas la même importance dans tous les districts ni dans tous les groupes linguistiques et confessionnels. Une comparaison des données statistiques de 1916 avec les résultats des recensements effectués en 1921 et 1931 montre que les changements intervenus pendant la guerre étaient durables. Dans les années 1914–1915, la couche de la population immigrée russe et orthodoxe a presque complètement disparu, alors que la population orthodoxe indigène, même après la réémigration de l'Est, n'a plus atteint, sur ce territoire, dans l'entre-deux-guerres, ses effectifs d'avant la guerre.